

לימוד זכות וחובה בשיטות הרמב"ם והרמב"ן על 'מלכות' החשמונאים

הר"י קטן התייחס בהערותו לבעייתיות של מלכות החשמונאים¹, שלמרות שלא הייתה מבית דוד, ולרוב לא שמרה על דיני התורה כדבעי, בכל זאת מדגיש הרמב"ם שחלק מרכזי מנס החנוכה שאותו אנו חוגגים כולל את קיום המלכות כל אותן מאתיים השנים². לענ"ד יש מקום להוסיף כמה הערות ב"לימוד חובה", אך בסופו של דבר גם בלימוד זכות, על מלכותם.

1. למרות שאיננו יודעים איזה ספרים היסטוריים היו לפני הרמב"ם (והמידע בספרות חז"ל בנושא מלכות החשמונאים הוא יחסית מצומצם), חשוב להדגיש שהרמב"ם ידע היטב את הפגמים בשמירת ההלכה של המלכות באותן מאתיים שנה, כלשונו בפירוש המשניות³: "במקדש שני שהיו בו כל הענינים בלתי מושלמים, כמו שידעת, והמלכים לא היו הולכים לפני המסורת הישרה" ... בכל זאת מתייחס הרמב"ם בחיוב לא רק לשישים השנים של המלכות ההגונה-יחסית (שנות יונתן, שמעון, ויוחנן כהן הגדול בראשיתו, שלומציון ואגריפס הראשון) שהם המיעוט, אלא אף לכל מאתיים השנים שכללו שלטון של צדוקים, מתיוונים וכדומה.

2. בנוסף לדברי הרמב"ן שהובאו ע"י הר"י קטן, יש להדגיש שהרמב"ם עצמו מחמיר אף יותר מהרמב"ן באיסור המלכת מלך שאינו משבט יהודה. אם הרמב"ן אוסר מטעם ש"עוברים

¹ "וחזרה מלכות לישראל?!", המעין נ, ב (טבת תש"ע) עמ' 100-102. עי' עוד בנושא במ"ש ר"ב גזונדהייט, "נס חנוכה ומלכות החשמונאים במשנת הרמב"ם", טללי אורות יא (תשס"ד), עמ' 137-145, ובהערות שם; דניאל שוורץ, "כהונה ומלוכה בתקופה החשמונאית", בקובץ 'קהל ישראל' (ערך: י' גפני) עמ' 26-13; דניאל שוורץ, "לשאלת התנגדות הפרושים למלכות החשמונאים", בקובץ 'אומה ותולדותיה' כרך א (ערך: מ' שטרן) עמ' 50-39.

² נציין שאף רש"י כתב בדניאל יא, כ על הפסוק "ועמד על כנו מעביר נוגש הדר מלכות" - "ויתחזק על בסיסו בהר המודעית מתתיהו בן יוחנן המעביר נוגש יון מעל ישראל וגו', והוא הדר מלכות בישראל, כי שר וגבור יהיה הוא וכל זרעו אחריו בני החשמונים". כך גם ברד"ק, זכריה יא, יד: "אם טוב בעיניכם ללכת בדרכי ה' וישקלו את שכרי שלשים כסף, רמז לשלשים שנה שמלכו מלכים של חסד, ואלו הם מתתיהו הנקרא חשמונאי שנה אחת, יהודה בנו שש שנים, יונתן בנו שש שנים, ושמעון בנו י"ח שנה, הרי ל"א שנה, ואם היו בהם חודשים חסרים נעשו ל' שנה שמלכו מלכי אמונה". אין להתעלם גם מהאקטואליות שבדברים, עי' במאמרי "מדינת ישראל במקורות", טללי אורות ד (תשנ"ב), עמ' 130-143.

³ פירוש המשניות לרמב"ם יומא פ"א מ"ג, ע"פ תרגום הר"י קאפח.

על דעת [יעקב] אביהם⁴ בברכת "לא יסור שבט מיהודה", לפי הרמב"ם משמע שמניעת מלכות מבית דוד היא איסור דאורייתא, ואף כפירה באחד מעיקרי האמונה! בתיאור הלאו "לא תוכל לתת עליך איש נכרי"⁵ מאריך הרמב"ם בספר המצוות באופן מיוחד⁶: "אין מלך, למי שיאמין תורת משה רבינו ע"ה אדון כל הנביאים, אלא מזרע דוד ומזרע שלמה לבד. וכל מי שהוא מזולת זה הזרע הנכבד - לענין מלכות נכרי קרינן ביה... וזה מבואר אין ספק בו". כמו כן בניסוח י"ג עיקרי האמונה כתב הרמב"ם⁷ "ומכלל היסוד הזה שאין מלך לישראל אלא מדוד ומזרע שלמה דוקא, וכל החולק בענין המשפחה הזו הרי זה כפר בה' ובדברי נביאיו". ובכל זאת מריש הל' חנוכה, בהן מדגיש הרמב"ם פעמיים שהחשמונאים היו כהנים וש"העמידו מלך מן הכהנים", רואים שיחד עם תפילתו וציפייתו למלכות האידיאלית מעניק הרמב"ם ערך גדול אפילו למלכות מינימלית, ואפילו אם איננה מבית דוד!

3. דעת הרמב"ם בענין זה בולטת ביותר בכך שהוא מציין את חשיבות העובדה ש"חזרה המלכות לישראל" גם כשהוא מדגיש מיד בסמוך שהמלכות הזו נמשכה רק "עד החורבן השני". כלומר, אפילו אחרי שהתברר שהמלכות הזו היתה זמנית, ולכאורה עם חורבנה כבר אין על מה לחגוג, בכל זאת קיומה "יתר על מאתיים שנה" הוא חלק חשוב בנס שחוגגים עד היום, למרות שבבירור לא הייתה שם אתחלתא דגאולה⁸.

4. כמו בהל' חנוכה מדגיש הרמב"ם גם במקומות אחרים שהתועלת העיקרית בהפסקת שיעבוד מלכויות היא עצמאות מדינית המבטיחה את האפשרות ללמוד תורה ולקיים מצוות; בכך הוא רואה את עיקר "ימות המשיח" (אף בשלביה שלפני הופעת משיח בן דוד). בהל' תשובה הוא כותב⁹ "ומפני זה נתאו כל ישראל נביאיהם וחכמיהם לימות המשיח, כדי שינוחו ממלכויות שאינן מניחות להן לעסוק בתורה ובמצות כהוגן, וימצאו להם מרגוע, וירבו בחכמה"... אמנם המעיין שם יראה שהרמב"ם הזכיר באותו מקום גם שצריך

⁴ רמב"ן בראשית מט, י.

⁵ דברים יז, טו.

⁶ ספר המצוות ל"ת שסב.

⁷ פהמ"ש לרמב"ם סנהדרין פ"י מ"א היסוד הי"ב. ועי' רמב"ם הל' ברכות פ"ב ה"ד, שלאחר שציין שכל מי שלא אמר מלכות בית דוד בברכה"מ לא יצא ידי חובתו הוא הוסיף: "שאינן נחמה גמורה אלא בחזרת מלכות בית דוד".

⁸ וע"ע במאמרי: "על חז"ל, הרב הרצוג והוודאות שלא תהיה גלות נוספת", משואה ליצחק ח"ב, ספר זיכרון לרי"א הלוי הרצוג במלאות חמישים שנה לפטירתו (עורך: הר"א דסברג), ירושלים, תשס"ט, עמ' 49-40; "כדאי שנפסיק לראות את הגלות כאלטרנטיבה", צוהר כג (חורף, תשס"ו), עמ' 55-66, על הכדאיות לפרסם שלא תהיה גלות נוספת.

⁹ הל' תשובה פ"ט ה"ב.

שיעמוד מלך מבית דוד גדול בתורה יותר משלמה וגדול בנבואה קרוב למשה רבנו, אך ברור מתוך סיכומי, גם שם וגם בהל' מלכים, שהעיקר הוא עצם המלכות יותר מאשר מי ימלוך¹⁰: "אבל ימות המשיח הוא העולם הזה, ועולם כמנהגו הולך, אלא שהמלכות תחזור לישראל. וכבר אמרו חכמים הראשונים אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכיות בלבד". כן מוכח גם מדברי הרמב"ם בהל' תשובה¹¹, "שכל הטובות שמתנבאים בהם הנביאים לישראל אינן אלא לדברים שבגוף, שנהנין בהן ישראל לימות המשיח בזמן שתשוב הממשלה לישראל". אם היה עוד ספק בדבר, באים דברי הרמב"ם בהל' מלכים, בם הוא מזהה את בר כוכבא כמלך המשיח פוטנציאלי על פי עדות רבי עקיבא ו"כל חכמי דורו"¹², למרות שבוודאי לא היה גדול משלמה בחכמה ולא קרוב למשה בנבואה - די בכך שלחם והשיג עצמאות, אפילו מינימלית ביותר.

לסיכום כל הנקודות הללו, עולה בבירור מהרמב"ם שעדיפה מלכות (א) חילונית ואף (ב) שאיננה מבית דוד ואפילו (ג) זמנית, מאשר שיעבוד למלכיות נוכריות, ויש אף לחגוג את עצם קיומה של מלכות זו.

למרות כל האמור, יש ללמד זכות גדולה על המכבים בנושא. בספר המקבים א¹³ מוכח כמה פעמים שבני מתתיהו הקפידו לא להגדיר את ממשלתם כמלכות: "בחרנו בך (=יונתן) היום להיות לנו לשר ולראש..." (ספר המקבים א, ט, לא¹⁴). בהמשך מוזכר שיונתן שופט את העם (שם, ט, עג), ששמעון נבחר לנשיא (שם, יג, ח)¹⁵ ושהוא שליט הארץ (שם, יד, יז), הכל חוץ מ'מלך'. אף במטבעות של יוחנן הורקנוס בדור הבא, עדיין מופיע התואר: "כהן גדול וראש חבר

¹⁰ הל' מלכים פי"ב ה"ב.

¹¹ הל' תשובה פ"ח ה"ז.

¹² הל' מלכים פי"א ה"ג. השווה לדבריו בהל' תענית פ"ה ה"ג "ודימו כל ישראל וגדולי החכמים (=לא כל החכמים) שהוא המלך המשיח", אך אין ספק שהרמב"ם רוצה להדגיש בהל' מלכים שאותה דעת המיעוט לא היתה כלל בדרגת ר' עקיבא וחבריו שהלכה כמותם, אף אם לא התגשמה תקוותיהם באותו דור משום דלא איכשר דרא. ועי' מאמרי הראי"ה עמ' 203: "ודווקא מפני שהחזון בשעתו נכשל, ובר כוכבא נפל... בטוחים אנו כי תורת אמת אשר בפה קדוש יבוא תור לה, והתור הזה הולך ובא, ולא תקום פעמים צרה".

¹³ על הספרים החיצונים בכלל, ועל ההבחנה בין ספר מקבים א' המקובל בכשרותו לשאר ספרי המקבים שמקורם מפוקפק יותר, עי' שו"ת כמראה הבזק א, סי' סב (פסק באישור הר"ש ישראלי). הרמב"ם בהל' ע"ז פ"ב ה"ב, והרמ"א ביו"ד סי' רמו סע' ד, והגר"א שם ס"ק יט, פסקו שהאיסור לקרוא בספרים החיצונים הוא בספרי עבודה זרה. אך עי' בהמשך בהערה 21, ואכמ"ל.

¹⁴ מהד' א' כהנא, ת"א תרצ"ב. ע"י א"ש הרטום, ת"א תשי"ט, תורגם: "לשר ולמנהיג", וע"י א' רפפורט, ירושלים תשס"ד, "לראש ולמנהיג".

¹⁵ רפפורט תרגם: "אתה היה מושלנו".

היהודים"¹⁶, בריחה מוחלטת מתואר המלוכה. כלומר, לעומת דברי התוכחה של הרמב"ם (מ"לא תוכל לתת עליך איש נכרי") והרמב"ן (מ"לא יסור שבט מיהודה"), המציאות היתה כנראה שבני מתתיהו דווקא נמנעו מלהכתיר את עצמם כמלכים. הרגישות לנושא עולה גם ממה שכתוב "וכי היהודים והכהנים נאותו להיות להם שמעון לנשיא ולכהן גדול לעולם עד אשר יקום נביא אמת" (שם, יד, מא)¹⁷, כלומר הם הגדירו בפירוש ששלטונם הוא זמני עד שיבוא נביא וימשח את המלך המשיח מבית דוד. רק בדורות מאוחרים העיזו צאצאי החשמונאים הרשעים (יש אומרים אריסטובולוס¹⁸ אך אחרים טוענים אלכסנדר ינאי¹⁹) לקחת לעצמם את תואר המלכות.

אמנם חשב הרמב"ן להאשים במפורש את יהודה ואחיו בעבירה הזאת: "זזה היה עונש החשמונאים שמלכו בבית שני, כי היו חסידי עליון ואלמלא הם נשתכחו התורה והמצות מישראל, ואעפ"כ נענשו עונש גדול כי ארבע בני חשמונאי הזקן החסידים המולכים זה אחר זה עם כל גבורתם והצלחתם נפלו ביד אויביהם בחרב". אך כנראה לא ראה הרמב"ן את ספר המקבים משום שלא תורגם עדיין לעברית מיוונית²⁰, כך שיתכן שבלי שידע על כך התנהגו החשמונאים בדורות הראשונים בדיוק בהתאם לפתרון שהציע שם בעצמו: "אע"פ שישראל מקימים עליהם מלך משאר השבטים כפי צורך השעה - אין מושחים אותן, שלא יהיה עליהם הוד מלכות, אלא כמו שופטים ושוטרים יהיו".

¹⁶ שם, עמ' 322.

¹⁷ אף פה תרגם רפפורט: מושל. אמנם כתוב (שם מג) ש"ילבש ארגמן וזהב ישא", אך בתואר מלך לא נקרא.

¹⁸ צ' גרץ, דברי חכמי ישראל (תרגום לעברית: ש"ל ציטרון) ב, ת"א תשי"ט, עמ' 45.

¹⁹ עי' רפפורט עמ' 324.

²⁰ או אפילו אם ראה שמא לא דייק בלשון שם, שהיא ממילא תרגום ולא מקור. אמנם הכיר הרמב"ן לפחות חלק מהספרים החיצוניים, שהרי הזכיר בהקדמה שלו לבראשית "וראיתי הספר המתורגם הנקרא חוכמתא רבתא דשלמה", ואז הוא מצטט מספר "חכמת שלמה" שבספרים החיצוניים. רח"ד שעוועל, בהערותיו על הרמב"ן, ויקרא כו, טז, מציין שאת ידיעותיו על מלכות החשמונאית ידע הרמב"ן לא מספר המקבים אלא מספר יוסיפון שהוא מכנה שם "ספר הרומיים", ובמקומות אחרים "יוסף בן גוריון", עי' בספר הגאולה, עמ' רפג בכתבי הרמב"ן מהד' הר"ח שעוועל, וניתן להוסיף שגם הזכירו בפירושו על בראשית מט, לא, ובחידושו על גיטין לו, א. במקום אחר מזכיר הרמב"ן על בראשית לב, ד מתולדות בית החשמונאים ומציין כמקורו "מוזכר בדברי רבותינו ומפורסם בספרים", ואף שם מקורו ביוסיפון.

סביר להניח שגם הרמב"ם לא הכיר את ספר המקבים, ובכל מקרה הוא התנגד לקריאה בספרים החיצוניים ובספרי היסטוריה, והתייחס לכך כ"איבוד הזמן בדברים בטלים"²¹. יתכן אם כן שגם הוא לא ידע שבני מתתיהו ברחו מהתואר "מלך".

על כן הרמב"ם והרמב"ן לא יכלו לדעת שיש ללמד זכות על בני מתתיהו, שדווקא נהגו בהתאם להוראותיהם, והקפידו להקים ממשלה יהודית עצמאית, אך גם הקפידו לקרוא לעצמם נשיא, שופט, מנהיג, שליט, שר וראש, אך לא בתואר "מלך".

ארי יצחק שבט

²¹ פהמ"ש לרמב"ם סנהדרין פ"י מ"א: "וספרים החיצונים" - אמרו ספרי מינין, וכן ספרי בן סירא שהיה איש חיבר ספרים בהזיות מעניני "אלפראסה" שאין בהם חכמה ולא תועלת אלא איבוד הזמן בדברים בטלים". ע"י אצל רי"י רוס, "הרמב"ם והקידמה - התפישה ההיסטורית של הרמב"ם", חברה והיסטוריה (ערך: י' כהן), עמ' 529-542.